

A RENDSZERVÁLTÁS ÉS AZ ÚJKAPITALIZMUS ÁLLAPOTÁRÓL, NETÁN VÁLSÁGJELENSÉGEIRŐL

Napjainkban már mindenki látja, hogy a magyar társadalom az elmúlt húsz évben olyan pályára került, olyan félperifériás társadalmi, gazdasági és politikai állapotokat produkálva, amelyeket egyetlen rendszerváltó politikai elitcsoport és párt sem mer magáénak vallani, mint amelyet a rendszerváltáskor megálmodott és „felépíteni” gondolt az általa oly sokat hivatkozott „jobb sorsra érdemes” honfitársai javára. Mára már az is egyértelmű, hogy az ország és a népe útja nem a „bűnösből” a „jó és erkölcsös” világ, vagy az „alattvalói” létből az öntudatos és demokratikus „polgár” állapota felé halad, bár a politikai propagandák változatlanul ezt harsogják. Egyszóval, szakadékszerű az eltérés a rendszerváltók víziói, ígéretei, tettei és a maig ténylegesen kialakított-kialakult társadalmi valóság között, amelynek mi három szeletét érintenénk röviden a politikai szerepfelfogások, a történeti tapasztalatok és az új rendszer működési jellemzői oldaláról, mérlegelve a jelentős átrendeződés válság hatásait is.

Jeleznénk, hogy nem személyekkel, csoportokkal, pártokkal foglalkozunk, hanem problémákkal és folyamatokkal, melyekkel egy tízmillió ország lakosságának kell szembenéznie, méghozzá a rendelkezésére álló politikai garnitúrával.

Felvezetés: a magyar abszurd, avagy a politikai „úri-muri”

A nyolcvankilences rendszerváltók nemzedéke hazánkban identitászavarral küzd, mert már maga sem tudja, hogy valójában ki is Ő, és mit is akar – természetesen a hatalmon kívül.

Forradalmár? Aki megdöntötte a „bűnös” szocializmust, a szovjet uralom alól felszabadította az országot, azonban erejéből csak egy félperifériás társadalom felépítésére futotta, így most eme „bűnös” újkapitalizmus ellen lázad?

A sors kegyeltje? Aki beismeri, hogy korabeli lázadása-szervezkedése csak „báronyos forradalom” volt – hiszen a szovjet birodalmat és a szocializmust nem Ő, még csak nem is Kelet-Közép-Európában döntötték meg – de ha már megszerezhető volt a hatalom és ezt egyéni-családi-haveri alapon privatizálni is lehetett, hát élni kellett vele?

Reformer? Akit egy modern Magyarország képe hajt előre, és aki megalkuvást nem ismerő módon „igazi” piacgazdaságot akar kialakítani, vagy végrehajtani a „valódi” rendszerváltást, még ha az ország ebbe bele is gebed?

Balek? Aki úgy érzi, hogy rútul kihasználták a Nyugatiak, mert Ő azért, hogy itt-hon évtizedekig „harcolt” a szocializmus és a Szovjetunió ellen, összeomlásuk után a vállveregetésen kívül semmit sem kapott: a hiteleket még csak nem is mérsékeltek, a piacokat pedig elfoglalták?

Helytartó? Akinek nagyon szűk a mozgásteret – melyet a nép igazán megérthetne – hiszen végre kell hajtania az IMF és az Európai Unió előírásait, és mindezt illő módon, ellenkező esetben magára vethet, hiszen nincs más gazdag nagyhatalom, amely védelmet adna?

Posztmodern komisszár? Akinek kemény kézzel rendet kell teremtenie országában, mert az általa kiépített „demokratikus” újkapitalizmus viszonyai között a társadalom egyes csoportjai (pl. bankárok, szegények) és intézményei (pl. szakszervezet, bíróság, bürokrácia) elkanászodtak, és meg kell nekik mutatni, hogy ki az Úr a házban?

Szabadságharcos-helytartó? Aki az „Övéi” közt hazafiként gyűjtő beszédeket tart a „szép magyar jövőről” és a nemzeti függetlenségről ma, majd holnap zárt ajtók mögött biztosítja a hitelezőket és befektetőket, hogy megszorító intézkedéseket hoz, és közben tartja az „ingyen ebédre” ácsingózó vagy a „kuruckodó” bagázst?

Hatalom-technikus? Aki a hatalom bűvöletében él: a szavazókat manipulálható-heccelhető tömegként kezeli, az országot pártja-klientúrája hitbizományaként, a törvényeket-intézményeket saját kreatúrájaként, politikai ellenfeleit pedig „lejáratható-levadászandó” ellenségként?

Zsákmanýra éhes üzletember? Akinek nincs kétsége aziránt, hogy az általa uralt-alakított új rendszerben a politika üzlet, és a pártok, az ideológiák, a kampányok, a programok, a választások, a kormányok stb. az üzletmenetről szólnak, és csupán néhány „könnyes-szemű” filosz hiszi azt, hogy a politika talán ennél többről szól?

Ripacs? Akin az egész világ röhög vagy sajnálkozik, mert miközben az amerikaiak, az oroszok, a kínaiak stb. 1989 óta – a világ gazdasági-nagyhatalmi változásoknak-válságoknak megfelelően – többször is kénytelenek voltak átértékelni nemzeti céljait, társadalmi alakulásának-alakításának irányait és lehetőségeit, addig Ő húsz év után is „igazságot” oszt, és ma is elsősorban a „bűnös” szocializmus ellen vívja emberfeletti harcát, amely folyton változó „bűnök és bűnösök” (pl. eladósodottság, leszázalékoltak, multik, nyugdíjasok) alakjában itt „kísért” köztünk?

Veterán? Akin – bár zömében csak negyven-ötven év körüli – már régen túllépett a történelem, de ma is abból él, hogy „látta a kerekasztalt”?

Pannon-technokrata? Aki a szovjet párttagitátor, a magyar basaparaszt és az amerikai menedzser keverékeként maga a törvény (erkölcs, igazság, racionalitás, nép stb.), és a „polgároktól”, az „emberektől”, a „magyaroktól” (ahogy tetszik) – a magán- vagy éppen az állami tulajdon szentsége nevében – úgy és akkor vesz el azt, amire neki szüksége van, ahogy napi érdekei megkívánják?

Vagy mindezek együtt? ... Meglehet, hiszen a magyar valóság reálfolyamatai oly mértékben eltérnek a rendszerváltók vízióitól-ígéreteitől, a négy évenként

kormányra kerülő pártok ígérvény-programjaitól és tetteitől, továbbá a lakosság várakozásaitól és reményeitől, hogy erre neki valamiféle választ kellene adnia. Válasz – pontosabban egyenes válasz – pedig nincs, mert a helyzet kínos. Ugyanis egyetlen rendszerváltó párt sincs, amely vállalná, hogy váltott kormányzásai alatt – hiszen a magukat liberálisnak, konzervatívnak vagy szocialistának nevező pártok már többször is voltak kormányon – közösen kialakított-kialakult félperifériás társadalom lenne az, amelyet a rendszerváltáskor megálmodott, ígért és ma jó szívvel tíz millió honfitársának ajánl. Egy-két milliónak ajánlhat, három-négynek talán, de a többségnek el kéne magyaráznia a megmagyarázhatatlant: hogy ne higgyen a realitásoknak, hiszen csak képzeli, hogy helyzete romlott az elmúlt két évtizedben, vagyis a rendszerváltás sikeres volt, hiszen Ő felépítette a magyar népnek a „világok legjobbját”.

Könnyen belátható, hogy a fentiekben nincs semmi túlzó, hiszen aki az elmúlt két évtizedben Magyarországon élt, az szinte nap mint nap találkozhatott a politikai színpad jelzett abszurd figuráival, szituációival és megoldásaival. Következésképpen jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy az új politikai elit különféle csoportjai-pártjai a rendszerváltáskor és annak folyamatában miként definiálták saját maguk és más aktorok helyét és szerepét, illetve a változó helyzeteknek megfelelően miként variálták ezeket. A „forradalmár” szerephez illő felfogás, hogy az előző rendszert ő buktatta meg, és ezáltal van joga a hatalomhoz; a történelem menetét megszakította és vele egy új időszámítás kezdődik; általa az ország a „bűnösből” a „jó” felé halad; vagy, hogy forradalmi akarata által gyökeresen és azonnal megváltoztatható a társadalom, és aki útban van, az kiiktatandó. Aki csupán „elégítelt akart” venni vagy „igazságot” osztani az államszocializmus idején elszenvedett valós vagy vélt egyéni, családi, osztály- (réteg-) stb. sérelmekért, az elsősorban az előző rendszer elitjének a leváltásában, felelősségre vonásában, az államosított vagyon, föld stb. visszaadásában gondolkodott. A „piacgazdaságban” hívők mindent „piacosítani” akartak, és mindent ki akartak irtani a társadalomból, ami szerintük akadályozza az „igazi” piac kialakítását, míg mások csupán vagyonhoz és/vagy hatalomhoz akartak jutni, és ennek eléréséhez válogatás nélkül bármely ideológiát, pártot, eszközt stb. felhasználtak-felhasználnak.

Nem soroljuk tovább a lehetséges szerepfelfogásokat remélvén, hogy két összefüggés ezek alapján is belátható. Egyfelől az, hogy a felvett „forradalmár”, „igazságosztó”, „vagyonszerző”, „piaci” vagy a „nemzeti” fundamentalista, „hatalom- és klientúra-építő” stb. szerepek alapul szolgálnak ahhoz, hogy az érintett politikusok-pártok ebből a pozícióból definiáljanak mindent: politikai ellenfeleiket, az ország múltját, jelenét és jövőjét, saját céljaikat, jogosultságaikat, teendőiket és eljárásaikat csakúgy, mint más szereplőkét, és természetesen a korszakváltást, annak kihívásait, a nagyhatalmi viszonyok és az ország helyzete alakulását is. Másfelől az is belátható, hogy 1989-90 után a politikai szerepek és az ezekhez kapcsolódó szándékok, indulatok, célok, eljárások és törekvések olyan agresszív kutyvasza volt és van jelen egy,

a privatizáció, a hatalomépítés, a demokrácia stb. szempontjából exlexnek tekinthető viszonyrendszerben, mely egy önmagát gerjesztő demagóg, radikalizálódó és az érintettek által is ellenőrizhetetlen politikai gyújtóanyagga állt össze. Licithatárt nem ismerő politikai hazardjáték kezdődött, elsöpörve az útból mindenkit és mindent, aki és ami arra intett vagy utalt, hogy ez így nem lesz jó az ország szempontjából. A világgazdasági korszakváltás kihívásaira így aztán ismét „rendszer váltással” válaszolt az új politikai elit, átvéve az általa mélységesen elítélt huszadik századi kommunista-kapitalista rendszerváltó elődei használta-kidolgozta forgatókönyveket és eljárásokat. Ugyanis „rendszer váltásról” akkor beszélünk, amikor is a hatalomra kerülő új politikai elitek a modernizációs kihívásokra nem megfontolt átmenettel, távlatos reformokkal és átfogó programokkal gondolkodnak válaszolni, hanem az addig fennálló társadalmi-gazdasági újratermelődesi modellek azonnali, totális, radikális, kompromisszumot nem ismerő, minden reformalternatívát elutasító, ideologikus-osztályharcos megváltoztatásával. Az eljárást – sok más mellett – nem csupán azért tartjuk az eddigi rendszerváltásaink ismeretében problematikusnak, mert ebbe szinte minden „befér”, hanem azért is, mert az államszocializmus utáni új rendszer sem volt gazdaságilag és társadalmilag megalapozva, sőt még politikailag sem, ha csak az indulatokat, az ideológiai fundamentalizmusokat, vagy a mindent elsöprő „osztályharcos” nyomulásokat és bünbakképzési eljárásokat nem tekintjük annak. Az időközben pártokká szerveződött rendszerváltó politikai katyvasz mindenesetre máig uralja a politikát, és hatalmi helyzeténél fogva megüli a magyar társadalmat, hiszen felülír mindent anélkül, hogy a gazdasági és a társadalmi reálfolyamatokat a tíz millió országlakó jelen és jövőbeli állapotát, érdekeit stb. is mérlegelve akar na alakítani-kezelni. Vagyis a politika minden ellenkező demokratikus híresztelés ellenére önjáró maradt, ugyanis programjait és teljesítményét nem a reálfolyamatokhoz, hanem kizárólag politikai ellenfelei programjaihoz és teljesítményéhez méri, vagyis nem a súlyos társadalmi-gazdasági gondokat akarja kezelni-megoldani, hanem politikai ellenfeleit legyőzni – ami azért nem ugyanaz. A többpártrendszer és a demokrácia e felfogása és évtizedes gyakorlata így a különféle pártokat, pontosabban a pártoligarchiákat szolgálja: a politikusok vigyáznak arra – Bihari Mihály gondolatmenetét használva – hogy megőrizték „a politizálás privilégiumát, a politizálást a politikai eliten belül tartva”.¹

Néhány történelmi szempont

Egy más nézőpontból javasolnánk, hogy a legutóbbi rendszerváltásunkat illesztjük vissza a magyar történelembe, tudva, hogy ez nem egyedi-véletlenszerű jelenség, hiszen mögötte a modernizáció évszázados irányzata húzódik meg. Röviden arról van szó, hogy hazánk hosszú ideje – de, a kapitalizmus 19. századi térhódítását

¹ Bihari Mihály: *A magyar politika 1944-2004, Politikai és hatalmi viszonyok*, Budapest 2005, Osiris Kiadó

követően jól láthatóan – más fejlődési-fejlettségi pályán mozog, mint a modernizáció fő irányát és dinamizmusát meghatározó legfejlettebb kapitalista országok, melyet sokan és sokféleképpen – pl. „elmaradottság”, „megkésettség”, „félperifériás” fejlődés, „felzárkózás” – írtak körül és azonosítottak. Tekintettel arra, hogy a modernizáció menetét időről időre világgazdasági korszakváltások, nagyhatalmi-katonai átrendeződések szakítják meg és alakítják át – ilyen volt az első- és a második világháború időszaka, vagy a 20. század végén a globalizáció kora – ezek hazánkat is ismételten új kihívások elé állítják és új fejlődési pályára kényszerítik, amelyeket modernizációs korszakokként ír le a tudomány.²

A legutóbbi rendszerváltásunk előestéjéig (1987) a történészek, szociológusok, politológusok stb. három modernizációs korszakot különítettek el. Ránki György gondolatmenetét követjük, aki az első szakaszt 1867-1913 közé teszi, és „Haladás és kudarc” összefoglaló elnevezéssel jelöli. Ezt a korszakot véleménye szerint a tudatos modernizációra való törekvés jellemezte, amely a korabeli liberalizmus ideológiájára és politikájára építve a gazdasági szabadverseny alapján szerveződő tőkés vilárendszerhez kívánt igazodni és abba beilleszkedni úgy, hogy közben „óvta” a tradicionális társadalmi vezetőréteg és intézményrendszer struktúráját.

A második, az 1919 és 1945 közé eső korszak, amelyet a „Teljes kudarc” névvel illet. Az időszak fontos jellegzetessége, hogy a modernizáció ekkor a kapitalizmus két adekvát eszmerendszerének – a liberálisnak és a szocialistának – az elvetésével zajlik. A fő cél a „történelmi vezető rétegek” hatalmának a megtartása-konzerválása, amely egyfelől a társadalmi és a politikai modernizálás befagyasztásával járt, másfelől a gazdaság óvatos modernizálásával az importpótló iparosítás jegyében, törekedve, hogy ez utóbbival járó szociális követelményeket beillesszék a konzervatív rendszerbe. E szakasz reális megítéléséhez tartozik az is, hogy a két világháború közti világgazdasági és történelmi korszak sem nagyon kedvezett a hazai modernizációnak.

A harmadik, az 1948 utáni korszak, amelyet a „Sikerek és kudarcok sajátos köhéziójaként” jellemez. Ez az időszak a tudatos, ugyanakkor erőszakos modernizáció jegyében zajlik a szocializmus sztálinista felfogására és gyakorlatára alapozva, ami a „régii társadalmi erők brutális széttörését”, a politikai, gazdasági és társadalmi intézményrendszer „külső modell” szerinti gyökeres átalakítását, egyoldalú hatalomkoncentrációt, és a gazdasági növekedés erőltetett ütemű hajszolását jelentette. Ez az eljárás egyfelől a társadalom tradicionális elemeinek a gyors felbomlását eredményezte, másfelől azonban növekvő (és súlyos) ellentmondások keletkeztek a modernizáció elmélete és kialakult gyakorlata, valamint a „külső modell” és a „belső erők” között.³

² Kulcsár Kálmán: Modernizáció – a fogalom és a valóság, *Magyar Tudomány*, 1981/6. sz.; Papp Zsolt: Merre tart a modernizáció? *Világosság*, 1987/10. sz.

³ Ránki György: A magyarországi modernizáció történetéhez, *Világosság*, 1987/10.

Nos, ebbe a sorba illeszkedik az 1989-90-es rendszerváltás, ugyanis most sem történt „semmi más”, mint annyi, hogy a globálkapitalista korszakváltás nyomán Magyarország – más közép-kelet-európai és ázsiai országokkal együtt – ismét új kihívások elé és az új nagyhatalmi-katonai viszonyok közé került.

Fontos kérdés – mint már fel is tettük – hogy a legutóbbi rendszerváltáskor hatalomra kerülő új politikai elit figyelembe vette-e a modernizációs korszak- és rendszerváltások ismétlődő jellegét, feltérképezte-e az előző váltások sajátosságait, tanulságait és következményeit, avagy – és ezt is jeleztük – ismét a „forradalmárszabadságharcos” bevált szerepét vette-e fel?

Nézzük röviden, hogy milyen történeti tanulságokra is gondolunk.

Tény, hogy a társadalmi-gazdasági reprodukciós modellek radikális, gyors, totális, ideologikus és osztályharcos megváltoztatására irányuló húsz-negyvenévenkénti politikai törekvések súlyos károkat okoztak az országnak, hiszen fontos társadalmi alapintézményekhez – tulajdon, állam stb. – nyúltak hozzá. Például nem csupán szentnek, de kizárólagosnak is minősítették a mindenkori uralkodó ideológia fundamentalista felfogása által favorizált „magántulajdont” vagy ellenkezőleg, a „közösségi (állami) tulajdont”, és az „államot” hasonlóképpen, hol mindenhatónak, hol „éjjeliőrnek” tekintették. És mindezt a legutóbbi rendszerváltás után úgy tették, hogy e felfogásokon és gyakorlatokon nemcsak a kapitalista országok voltak túl, de a hetvenes-nyolcvanas évek Kádár-korszaka is. Tény az is, hogy a rendszerváltások távlatos történeti folyamatokat és nemzetközi gazdasági beágyazódásokat szakítottak meg, illetve ideológiai alapon társadalmi osztályokat-rétegeket (pl. parasztság, polgárság) „iktattak” ki a történelemből, és ellenkezőleg, éppen újakat (pl. vállalkozók) „neveztek” ki, melyek a dinamikus fejlődés látszatát keltették, jóllehet csupán a társadalom politikai indíttatású átstrukturálódását eredményezték.

A rendszerváltások minden alkalommal felszínre hozták azt a problémát, amely a magyar fejlődés „elmaradottságához” vagy „mátságához” kapcsolódik. Ugyanis a hazai fejlődés-fejlettségbeli „mátság” a világgazdasági korszakváltásokkor mindig „kettős kihívásként” jelenik meg: egyfelől a legfejlettebb kapitalista országok új modernizációs irányzatainak a kényszereire-lehetőségeire, másfelől az ezektől jelentősen „elmaradó” hazai fejlődés nem kevésbé súlyos gondjaira egyszerre kéne válaszolni. Vagyis a két különböző problémahalmazt egyidejűleg kellene nemzeti szinten „harmonizálni”, méghozzá úgy, hogy a mindig felmerülő „utolérés” évszázados gondjára is valamiféle választ adjon.

A „kettős kihívás” tehát a legutóbbi rendszerváltáskor is fennállt, hiszen a globalizációs korszakváltás kihívásaival egy időben kellett (volna) választ adni az extenzív iparosítás felemás modernizációján áteső, „alkalmazotti társadalmat” kiépítő, elavult gazdasági szerkezettel bíró és válságba került Kádár-kori államszocializmus nem kevésbé súlyos gondjaira. A „kettős kihívás” kényszere ez esetben sem ad lehetőséget a választásra, a politikai elit számára. Így önkényes – és nagy károkat okoz

a magyar társadalomnak – az a felfogás is, amely kizárólag a „bűnös” szocializmus felszámolásaként, revánssal keveredő hatalom-megragadásként, ötlet- és elégtétel-szerű tulajdon-osztogatásként stb. fogja föl a korszakváltást, és a globálkapitalista betagolódást csupán mellékesnek, netán „ördöginek” tartja. És természetesen az is, amely bármi áron, a tényleges gazdasági, foglalkoztatási, jövedelmi stb. állapotokat figyelmen kívül hagyva és a korábbi civilizációs eredményeket lerombolva akar „igazi” piacgazdaságot kiépíteni és integrálódni a világ gazdaságába.

Röviden: az államszocializmus indulatos lerombolása és az állami-szövetkezeti tulajdon politikai-igazságtételi alapú magántulajdonba adása még nem sikeres kapitalizmusépítés, mint ahogy a magyar gazdaságot megjelenítő több százezer „vállalkozói igazolvánnyal” rendelkező magánzó, több tízezer tőke nélküli Bt., és néhány tízezer pár milliós tőkével bíró Kft. világszerte megjelenése a hálózatokká szerveződő multinacionális cégek uralta globális gazdaságban még nem nevezhető versenyképes nemzetközi integrációnak.

Figyelmet érdemel, hogy hazai gazdaságtörténet és szociológia a 20. században folyamatosan olyan jelenségeket, folyamatokat és problémákat jelez – pl. duális gazdaság, a külső erőforrásoktól való függés, a „kapuvárosok” – amelyek túlmutatnak a rendszerváltásokon. Márpedig, ha a tőkehiány, a technológiai lemaradás, a dezintegrált gazdaság, a „félproletár” állapotok vagy a természetes önellátás társadalmi méretű jelenléte stb. csakúgy jellemezték a magyar kapitalizmus korai formáját, mint az államszocializmusét, és az újkapitalizmus jelenlegi állapotában is akut gondok, akkor esetükben aligha beszélhetünk rendszerspecifikus problémákról. Sokkal inkább a hazai fejlődés-fejlettség „másságából”, „félperifériás” és „függő” helyzetéből következő évszázados alapfolyamatok makacs megoldatlanságairól van szó, melyekre láthatóan sem a szocialista, sem a kapitalista rendszerváltások és társadalmi-gazdasági reprodukciós formák – modernizációs korszakok – nem kínáltak gyógyírt.

A jelzettek arra is rávilágítanak, hogy hazánk a rendszerváltásokkal egyidejűleg mindig merőben új nagyhatalmi-befolyási keretek közé sodródott, annak minden politikai, gazdasági stb. függőségi következményével együtt. És ez nem csupán a Szovjetunióhoz való korabeli kapcsolatokra igaz – bár a politikai történetírás két évtizede kizárólag ettől hangos – hanem aktuálisan mondjuk az IMF-hez és az Európai Unióhoz való viszonyára is, de ha felidézzük a monarchiabeli állapotokat, akkor láthatjuk, hogy ott meg a német-osztrák „függőség” problémái jennek meg. Mivel ez esetben sincs szó rendszerspecifikus problémáról – hiszen úgy a szocialista, mint a kapitalista váltások nyomán csupán a hatalmi-földrajzi-érdekeltségbeli erőter változásait regisztrálhatjuk – akkor eléggé érthetetlen, hogy az új politikai elit miért nem készült fel erre, és miért a „forradalmár-küldetéstudatos-szabadságharcos” szerepet elevenítette fel.

Az eladósodottság szintén régről ismert gond, hiszen már a kiegyezést követő iparosodás is a külföldi tőke erőteljes szerepvállalása mellett történt. Aztán az első

világháború után önállóvá váló ország számottevő adósságokat örökölt a Monarchiától, amit a háborút követő jelentős területvesztés, a tartós infláció és az országra kirótt jóvátételi kötelezettség csak tetézett, és hiába vettek fel jelentős külföldi hiteleket ezek orvoslására, mert az 1929-1932-es világgazdasági válság és más okok miatt olyan súlyos helyzet állt elő, hogy 1931-ben bevezették a kötött devizagazdálkodást, ami aztán 2001-ig fennmaradt. A második világháborút követően a hatvanas évek végéig hosszabb lejáratú hitelek felvételére nyugatról nem vagy alig került sor, miközben az ország az ötvenes évek elején rendezte az előírt jóvátételeket, és nagyrészt kifizette néhány európai országgal szemben fennálló tartozásait. A fennmaradó adósságot azonban az ország képtelen volt kigazdálkodni, így rászorult a Szovjetunió és más szocialista országok (pl. Kína) segítségére.

Az ország az 1956-os forradalom utáni konszolidációhoz ismét külső támogatásra szorult. A hetvenes években a kőolajárak gyors növekedése következtében hazánk mintegy 20 százalékos cserearányromlást könyvelhetett el, így ismét kölcsönöket vett fel az ország, melyek nyomán 1978 közepére a fizetéseképtelenség határára sodródott. És ez így megy napjainkig. Láthatóan itt is egy rendszerváltásokon átívelő megoldatlan problémáról van szó, melyet nem tudtak kezelni sem a kapitalista, sem a szocialista újratermelői modellek.

Külön figyelmet érdemel, hogy a különféle gazdasági és nem-gazdasági jellegű körülmények folytán – cserearányromlás, háborús jóvátételek stb. – a probléma mindig is olyan súlyú politikai kérdésként jelentkezett, amely az országra befolyást gyakorló nagyhatalmakat – pl. Osztrák-Magyar Monarchia, Szovjetunió, Európai Unió – közvetlenül is érintette, hiszen a politikai függés (integráció) fenntartása szanalási kötelezettséggel is járt és jár. Úgy látjuk, hogy a rendszerváltás egyik közvetlen oka éppen az, hogy a válságban lévő szocialista országok szanalását a szintén válságban lévő Szovjetunió nem vállalta, ugyanakkor erre akkor a szocialista rendszer felbomlásában érdekelt legfejlettebb kapitalista országok sem vállalkoztak – sőt azóta sem – jóllehet gazdasági állapotuk igényelte volna. Ez napjainkban azért érdekes, mert a pénzügyi és gazdasági világválság még egyértelműbbé tette elmaradottságukat és sérülékenységüket, így most kellene sort keríteni erre, amely gyanúnk szerint ismét el fog maradni, hiába vagyunk tagjai – más volt szocialista országokkal együtt – az Európai Uniónak. Ugyanis az Unióban túl sok a szanalásra szoruló ország – témánk szempontjából kiemelendő, hogy ezek egy része (Görögország, Portugália, Írország stb.) sohasem volt szocialista – továbbá a leggazdagabb uniós országok is bajban vannak: se pénz, se hajlandóság.

Az újkapitalizmus működésmódjának néhány jellegzetessége

Ha elfogadjuk, hogy a legutóbbi rendszerváltásunk illeszkedik a magyar történelem modernizációs korszakváltásainak a sorába, akkor az is természetes, hogy a napjainkban is kizárólagosságra törekvő pártpropagandák végletesen leegyszerűsítő fel fogásától – ahol a „bűnöst” a „jó”, a „diktatúrát” a „demokrácia” stb. automatikusan

váltotta – eltérően is megközelíthető és megítélhető a rendszerváltás és „terméke”, az újkapitalizmus. Ugyanis mi is azt gondoljuk, hogy a rendszerváltás tétje nem volt (lehetett) más, mint a modernizáció eddigieknél sikeresebb folytatása egy versenyképes és „modern társadalom” kialakítása irányába – már amennyiben a fejlett világ irányába kívánunk haladni.

Andorka Rudolf 1996-ban ebben a felfogásban fogalmazta meg a kialakítandó „modern társadalom” fő jellemzőit, amely: „(1) hatékony piacgazdaságon alapul, (2) általános jólét jellemzi, azaz viszonylag magas az átlagos jövedelem és nincsenek tartósan szegény tömegek, mert a jóléti rendszer elejét veszi annak, hogy a társadalom egy része leszakadjon a többségtől, (3) a politikai rendszer demokratikus, (4) a társadalom integrált modern közösséget alkot, vagyis senki sincs kirekesztve abból, (5) a modern gondolkodásmód és kultúra érvényesül, a társadalom tagjainak nagy többsége elfogadja a modern értékeket és viselkedési szabályokat”.⁴

Andorka fontos összefüggésekre hívja fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a társadalom jóval összetettebb képződmény semmint, hogy leírható lenne, mondjuk csak a gazdaságával és/vagy a politikai rendszerével, így esetünkben a „piacgazdaság” és a „demokrácia” oly ismert rendszerváltó hívószavai is csupán a társadalom egy-egy – bár nem lényegtelen – szeletéről szólnak. Másrészt az is egyértelmű, hogy amennyiben egy „modern társadalomnak” nem csupán a piacgazdaság vagy a demokrácia a jellemzője, hanem a méltányos elosztás és a társadalmi integráltság biztosítása, a leszakadás és kirekesztés megakadályozása is, akkor ez utóbbiakat sem lehet negligálni csak azért, mert néhány politikus által „bűnösnek” tartott államszocializmusban is fontos értékeknek minősültek. Annál is kevésbé, mert ezek egyben a mintául szolgáló „jóléti kapitalizmusok” gazdasági, társadalmi, politikai, jövedelmi, életminőségbeli stb. teljesítményei is, amelyekben az elmúlt évszázadokban kibogozhatatlanul egymásba épültek, és a mindennapokban társadalmi és politikai gyakorlatiá váltak a kapitalizmussal adekvát liberális, konzervatív, szocialista és nemzeti értékek, így az általuk képviselt modernitásnak természetes és elvitathatatlan kritériumai. Így aztán nem csupán önkényes és végletesen leegyszerűsítő, hanem veszélyes is az újkapitalizmus társadalmának – de a korábbi kapitalizmusának vagy az államszocializmusának is – kizárólag egy-egy propagandisztikus hívószóval történő jellemzése (definiálása), mert a realitás ennél jóval összetettebb.

Mert hát mi is a realitás? Nagyon vázlatosan az, hogy a rendszerváltás után a fejlődő országokra jellemző duális gazdaság alakult ki, amely egy külföldi tulajdonban lévő versenyképes részből, és egy magyar és külföldi tulajdonban lévő, alacsony műszaki-technológiai színvonalon álló, kis piaci részesedéssel bíró és döntően versenyképtelen részből áll.

⁴ Andorka Rudolf (1996) A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon, Századvég, 1996/1.sz. (nyár), 6. o.

Aztán az, hogy az ország területi fragmentáltságot mutat. Kovács Katalin kutatásai szerint az elmúlt években az ország területének alig több mint egytizede (13%) tartozott a „kiugróan fejlődő” térségek közé, és itt élt a lakosság hatoda (17%), ezzel szemben az ország területének közel kétötöde (38%) „krízishelyzetben” volt az itt élő közel egynegyednyi (23%) népességgel együtt. Durván 600 ezer főre teszi a „gettósodó” falvakban lakók számát.⁵

Aztán az, hogy 1990 és 1996 között több mint másfél millió munkahely szűnt meg – az addigi munkahelyek egyharmada – amelyet az újkapitalista rendszer azóta sem tudott „pótolni”. Így a foglalkoztatottság rendkívül alacsony szintje alakult ki – az Európai Unióban az egyik legalacsonyabb (hosszú ideje 55-57% körüli) – amelyre a területi-településtípus szerinti óriási munkanélküliségi és inaktivitási különbségek jellemzők.

A rendszerváltás után egy szélsőségesen polarizált társadalom jött létre. A hierarchia tetején van egy 5-7 százaléknyi csoport, amely a hazai erőforrások jelentős súlya felett rendelkezik, és amely egy 10-15 százaléknyi „felső középosztálybelivel” együtt jeleníti meg a rendszerváltás „nyerteseit”. Alattuk van egy 30-35 százaléknyi népesség, amelynek helyzete részben javult, részben romlott, de alapvetően nem változott, legalul pedig a lakosság nagyobb hányadát (40-50%) magában foglaló depriváltak és szegények differenciált világa: a „nyomorban élők”, az „átmenetileg szegényeké”, a „lecsúszással fenyegetett szűkölködőké” stb.

Realitás, hogy új rendszerben a munkahely elvesztésének, az elszegényedés megszűnésének, az elhelyezkedés bizonytalanságának, az állam-szocialista „alkalmazotti lét” alacsony jövedelmet, de kiszámítható megélhetést biztosító világa megszűnésének, a marginalizálódás-kirekesztődés esélyének stb. a tömegfolyamatai társadalmi méretekben elkeseredettséget, kedvetlenséget és rossz közérzetet szültek. A rendszerváltást követően a 16 éven felüli népesség körében ugrásszerűen megnőtt – az 1988. évi 24,3 százalékról 1995-re 30,5 százalékra – a depressziós tünetekről (pl. tehetetlenség érzése, reménytelenség, kilátástalanság) panaszkodók aránya. A kutatások az irányzat tartós fennmaradásáról tanúskodnak.⁶

Realitás az is, hogy hazánkban anarchikus állapotok alakultak ki, nem utolsósorban azért, mert az államot a társadalom szinte minden területéről ki akarta űzni a politikai elit, elvéve tőle olyan feladatokat is, amelyeket más intézmények nem képesek és/vagy nem a „közérdek” szempontjaitól vezérelve szolgáltatni a társadalomnak. E feladatokat aztán úgy osztották más intézményekre (pl. önkormányzatok, oktatási-képzési rendszer, család), hogy az ellátásukhoz szükséges erőforrásokat

⁵ Kovács Katalin: Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon, in. (Bognár László-Csizmady Adrienne-Tamás Pál-Tibori Timea szerk.) *Nemzetfelfogások - Falupolitikák*, UMK—MTA SZKI, Budapest, 2005, 141.-152. o.

⁶ Kopp Mária-Skrabski Árpád-Lőke János-Szedmák Sándor: Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban, *Századvég*, 1996 ősz.

nem rendelték hozzájuk, aminek a „normális” társadalmi reprodukciót veszélyeztető intézményi válság lett a következménye. Így az intézményrendszerben anarchikus állapotok alakultak ki: általánossá vált a szolgáltatások színvonalának csökkentése-megszüntetése, a feladat- és felelősségáthárítás, a mások rovására történő erőforrás-szerzés és a bűnbakképzés, továbbá a mindenkire érvényes szabályok helyébe a ki-járá-s-kapcsolatok, az egyéni elbírálás, az ügyeskedés, az agresszivitás és az erőszak stb. eljárásai léptek.

Realitás, hogy új politikai elit körében polgárjogot nyert a „zsákmányelv”, ami a szakbürokráciát, annak követelményrendszerét, kiszámíthatóságát és működését ismét maga alá gyúrte-gyűri, hiszen a politikai megbízhatóság lett újra az egyetlen követelmény. Ugyanis a pártok jogot formálnak arra, hogy győzelem esetén klientúrájukat (pl. párttársak, támogatók, ismerősök, üzlettársak, barátok stb.) olyan állami-önkormányzati állásokba ültessék, ahol a döntések születnek, és a privatizáció, a beruházások, a támogatások, a pályázatok stb. ügyletei bonyolódnak. És persze, ahol jól lehet keresni, ami ilyen ínséges – munkahely-hiányos és rosszul fizetett – időszakban igencsak előnyös a klienseknek, illetve legalább ennyire a politikusoknak, akik ezáltal egy őket engedelmesen kiszolgáló, üzleteléseik felett szemet hunyó, megbízható bürokráciára tesznek szert, tekintve, hogy ezektől távol áll a szakma-iság, vagy valamiféle „közjó” megjelenítése. Meglehetősen abszurd demokráciáról beszélni akkor, amikor a „zsákmányelv” alapján kormányváltásonként szinte teljesen kicserélt bürokrácia nem a „köztársaságot”, hanem az aktuálisan uralmi helyzetben lévő pártokat szolgálja. Mindenesetre az anarchia jelének tekintjük, ha egy társadalomban a „zsákmányelv”, a „magántulajdon”, a „piac” stb. ideologikus szentségei kiirtanak-felülírnak minden olyat, amit például a „közjó”, az „államérdek” vagy a „nemzeti érdek” stb. fogalmi írnak körül.⁷

Realitás, hogy az ország ma sem független, ugyanis a magyar „demokráciának” csak az egyik letéteményese a szavazópolgár, a másik a külföldi tőke, továbbá az Európai Unió. A hitelezőket és befektetőket kizárólag a profit, az olcsó munkaerő és a stabilitás érdekeli, az Európai Uniót szintén a gazdasági-társadalmi stabilitás és a nemzeti vállalások betartása, a választópolgárokat pedig a foglalkoztatás, a megélhetés-gyarapodás, a demokratikus és kiszámítható jelen és jövő érdekelné. A politikai osztálynak tehát e szereplők érdekeit kéne összehangolnia, hogy mindegyik megtalálja a maga számítását. Ez ugyan 2006-ig sem sikerült – bár a választók illúziói elfedték ezt a ténytet – ekkor azonban az Európai Unió világossá tette, hogy a magyar pártok olyan „ígérvény-programokkal” nyernek, amelyeket a szavazók még elhisznek, de a kormányprogramok már nem térhetnek el a pénzügyi-gazdasági reálfolyamatoktól, a nemzeti vállalásoktól és az Unió célkitűzéseitől. Az elhíresült „öszödi-beszéd” ezt az igazságot mondta ki, amely a 2010-ben kormányra került

⁷ Laki László: *A rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”*, Budapest, 2009, Napvilág Kiadó

konzervatívokra is érvényesnek bizonyult, hiszen az IMF és az Európai Unió előírásait nekik is be kell tartaniuk. (Semmi meglepő nincs ebben, hiszen ára van annak, ha mások pénzén épül a magyar újkapitalizmus).

Visszacsatolás a felvezetéshez

Andorka Rudolf, az idézett kritériumai alapján, már 1996-ban a „latin-amerikai” típusú társadalmak irányába mozgóként írja le – így nem is tartja „modern társadalomnak” – hazánkat, hiszen a tömeges elszegényedés és a szélsőséges jövedelmkülönbségek mellett alapvető gond, hogy ez a társadalom nem „integrált közösség”, mivel tömegek vannak kizárva, „...abból a jólétből és azokból az életésélyopciókból”, amelyek ahhoz szükségesek, hogy együtt haladhassanak a magyar társadalom modernizálódó, és az Európai Unió fejlett részével lépést tartani igyekvő szegmensével. A társadalom fő mozgásirányairól való ilyen tömegű leszakadás és kirekesztés tehát rontja az ország versenyképességét, fragmentálja és – mint Hülvely István már szintén 1994-ben jelzi⁸ – „anarchizálja” a társadalmat, és veszélyezteti a demokráciáját. Veszélyezteti, mert a munkanélküliség és az elszegényedés irányzatai, a gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottság, a személyes függés, a kiszámíthatatlan jelen és jövő, valamint az ezektől való félelem stb. felülírják a politikai demokrácia jogintézményeinek papíron létező működését és teljesítményét.

Hazánkban legitimációs válság van, hiszen a rendszerváltás óta kialakított-kialakult félperiferiás újkapitalizmus az eddigi gazdasági, foglalkoztatási, jövedelmi, életminőségbeli, mobilitási, politikai stb. teljesítményével képtelen igazolni a rendszerváltás sikerességét, és alátámasztani azt, hogy az ezért hozott súlyos „áldozatok” egy versenyképes társadalom kiépülését és a „nemzet” érdekét szolgálták, mint ahogy a politikai elit „felkészültségét” sem tudja elhíttetni. Így mindmáig nem alakult ki egy új nemzeti identitás, pedig egy ilyen történelmi léptékű váltás igényelné a nemzeti identitás siker jegyeivel ellátott újrafogalmazását. Ugyanis a sok „vesztést” és a kevés „nyertest” produkáló „latin-amerikai” típusú állapotok aligha alkalmasak arra, hogy azt sikeres „nemzeti” átalakulásként fel lehessen mutatni, hiszen így még a „nemzeti” is kirekesztő és nem integráló.

Mivel a reálfolyamatok és a politika kezdettől eltérő pályán mozogtak légüres tér keletkezett és az ország sodródó pályára állt: a pártoligarchiákat döntően a hatalomszerzés, a vagyonosztás és a klientúraépítés érdekelte – társadalmi-gazdasági kontroll nélkül megtehették – és csak annyira foglalkoztak az ország, a „polgárok”, a lecsúszók, az elégedetlenek stb. gondjaival, amennyire a győzelem megszerzéséhez-megtartásához kellett. Vagyis – mint jeleztük – a pártok és ígérvény-programjaik eleve nem a feszítő társadalmi-gazdasági problémák kezelésére készültek, hanem az ellenségként kezelt rivális pártok legyőzésére-számonkérésére, többnyire kinyilvánítva, hogy az előző kormány programjait sem kívánják folytatni. Ez ténylegesen azt

⁸ Hülvely István: A politikai elit és az „anarchizált” társadalom, *Valóság*, 1994/2. sz.

jelenti, hogy a pártok mindenkori napi érdekei felülírnak minden más érdeket: nincs „közjó”, nincs „államérdek”, nincs konszenzuson alapuló távlatos „nemzeti” program, csak győztes pártok vannak. És nincs jogállam sem, hiszen az állampolgárok kezdettől nem a jog, hanem a mindenkori többségi parlamenti frakció uralma alatt állnak.

Ha pedig az újkapitalista „demokráciában” ennyit érnek a magyar szavazók érdekei, a győztes pártok ígérvényei és a „közjó”, akkor bizton állítható, hogy az új rendszer eddig döntően a pártok és klientúráik számára jelentett demokráciát és jólétet. Mert, amíg Ők egymást váltották a hatalomban és vagyonokat osztogattak-szerettek, továbbá a „zsákmányelvnek” megfelelően osztokodtak az állami-igazgatási pozíciókon-forrásokon, addig az ország és a szavazók zömének a helyzete folytonosan romlott. Még nyersebben, aligha hihető, hogy a „modern magyar demokrácia” kinyilvánított célja és csúcsteljesítménye az lenne, hogy egyre romló állapotban reprodukálja polarizált, dezintegrált és anarchizált társadalmát: már pedig Magyarországon ez történik. A realitás persze az, hogy egy félperifériás társadalomnak jó esetben is csak félperifériás demokráciája lehet, hiszen nincs társadalom és gazdaság nélküli demokrácia.

Mindent egybevéve a rendszerváltás kudarcának a politikai beismerése várat magára, jöllehet már régóta tudjuk, hogy a magyar újkapitalizmus súlyos újratermelődési zavarai nem átmenetiek – melyeket majd a „valódi” rendszerváltás vagy az „igazi” piaci viszonyok megoldanak – hanem ez rendszerspecifikus működésmódja: vagyis csak a jelzett dezintegrált, polarizált és fragmentált formában képes társadalmát reprodukálni. És, ha ezen a tíz millió – nem egy-kettő, mert ismereteink szerint tíz millióan élnek itt – országglakó érdekében a politikai elit változtatni akarna, akkor – Gázsó Ferenc kifejezésével⁹ élve – „rendszerkorrekciót” kellene végrehajtania. Miután a rendszerváltók nemzedéke vagy nem ismerte fel a rendszerkorrekció kényszerítő erejét, vagy hatalom-technikailag kezelhetőnek tartotta-tartja, vagy mert nincs rá adekvát válasza, így részben felmorzsolódott (pl. MDF, SZDSZ), részben le- (pl. MSZP) vagy éppen túlértékelődött – ami ugyanaz – (pl. FIDESZ-PP), illetve kitermelte a félperifériás állapotokra szerveződők új politikai nemzedékét (pl. JOBBIK, LMP). Ez – mint eddig – a győzteseket örömmel, a veszteseket bánattal töltheti el, a sodródó magyar társadalmat azonban változatlanul aggodalommal: jelenleg egyetlen politikai pártnak sincs elképzelése – nemhogy programja – a rendszerkorrekcióra. Így folytatódik az untilg ismert politikai szerepjátszás posztmodern forradalmár, reformer, hazafi, igazságosztó stb. jelmezben, folytatódik az értelmes beszédet és konszenzust elnyomó párthandabanda, folytatódik a hatalom-technikai ötletelés, a tűzoltás és természetesen a sodródás.

⁹ Gázsó Ferenc: *Irányváltás a társadalompolitikában, Magyar jelentésárnyalatok*, Kossuth Kiadó, Budapest,

És, ha ez így folytatódik a rendszerváltó politikai elit rövid időn belül „felépítheti” a magyar népnek a „latin-amerikai” típusú piaci társadalom „igazi” (ideális) formáját, ami „valódi” hungarikum lesz, mert időközben „Latin-Amerika” már a fejlett világ felé vette az irányt.

Hogy ez borúlátó beállítódás? Talán? De – körülnézve az országban – lehet, hogy csak realista.

Első megjelenés: Egyenlítő, 2011/6, 8-15. o.